

й досить високий авторитет країни на міжнародній арені, свідченням цього стало головування Казахстану – першої з пострадянських країн – в ОБСЄ у 2010 р.

Крім того, окремий порядок регулювання міграційних потоків варто встановити для осіб, що належать до 13 національностей, представники яких традиційно проживають в Україні, а саме: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської [5, с. 259].

Виходячи з європейського досвіду, метою державного управління має бути досягнення «регульованої відкритості», тобто забезпечення керованих міграційних переміщень. Першочерговими завданнями державної міграційної політики повинно стати створення привабливих умов для імміграції в Україну носіїв європейських цінностей, передусім вихідців з України та їхніх нащадків, укладення двосторонніх угод з країнами, до яких спрямовані основні міграційні потоки з України, та країнами з численною українською діаспорою (Канада, США, Ізраїль тощо).

Вкрай небезпечним для європейського суспільства є односторонній, часто упереджений погляд на ксенофобію лише як на загрозу мігрантам з боку корінного населення з ігноруванням того факту, що «саме ксенофобією мігрантів до корінних європейців пояснюється їхнє вперте небажання інтегруватися в європейське суспільство та розгул ісламського тероризму» [1, с. 274]. Великий німецький філософ, видатний теоретик нації-держави Й. Г. Фіхте підкреслював: «Віра шляхетної людини у вічне тривання наслідків своєї діяльності також і на цій землі ґрунтується відповідно на її сподіванні вічного тривання народу, з якого вона вийшла, та його своєрідності за його внутрішнім законом, – без домішки чогось чужого, не приналежного до цілості того закону, що могло б його зіпсувати». Саме народ з його батьківщиною є «носієм і запорукою земної вічності» [13, с. 49–50]. Отже, найвищою метою державної міграційної політики має стати збереження й подальший розвиток національної та європейської ідентичності нашої держави – історичної Русі-України – та її народу.

На порядку денному – застосування комплексного підходу, що вимагає врахування міграційного компонента при формуванні всього комплексу внутрішньої та зовнішньої політики.

1. *Василенко І. К.* Щодо форм інтеграції мігрантів у суспільство країн, що їх приймають / І. К. Василенко // Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 27 вересня 2011 р.) / упоряд. О. А. Малиновська. – К.: НІСД, 2011. – С. 269–276. 2. Всероссийская перепись населения 2002 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=17>. 3. Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав Казахской ССР. – Рабочий архив Госкомстата России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=5. 4. Закон України «Про правовий статус закордонних українців» // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 25. – С. 343. 5. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 30. – С. 259. 6. Многоженство: за и против. – Право. Ру – 9 квітня 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.ru/review/view/10096/>. 7. Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. – Агентство Республики Казахстан по статистике. – Астана, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.stat.kz/p_perepis/Documents/Перепись_рус.pdf. 8. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2007 р. № 1315 «Про утворення Міжвідомчої комісії з питань міграції» (втратила чинність на підставі Постанови КМ № 643–2009-п від 24.06.2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1315-2007-%EF>. 9. Постановление Правительства Российской Федерации от 26.05.2009 № 450 «О Правительственной комиссии по миграционной политике» (в ред. Постановлений Правительства РФ от 02.10.2009 № 789, от 20.12.2010 № 1071) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fms.gov.ru/about/migrate/condition/>. 10. Рамкова конвенція про захист національних меншин та пояснювальна доповідь / Пер. з англ. Є. М. Вишневецького. – Мадрид: Рада Європи, 1990. – 32 с. 11. Распоряжение Правительства Российской Федерации от 20.12.2010 № 2348-р «О составе Правительственной комиссии по миграционной политике» (в ред. распоряжения Правительства РФ от 16.03.2011 N 414-р). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fms.gov.ru/about/migrate/members/>. 12. *Сигал Е.* Московское гетто / Е. Сигал // РБК. – 2007. – № 11. – С. 40–47. 13. *Фіхте Й. Г.* Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до батьківщини / Й. Г. Фіхте // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с. – С. 46–55.

УДК 314.151(=161.2)«1990»

Вікторія Хвіст

Деякі аспекти державної міграційної політики та пересувань українського населення в 1990-х роках

У статті розкрито деякі аспекти державної міграційної політики та механічного руху українського населення в 1990-х роках.
Ключові слова: міграції, державна міграційна політика, українці, СРСР.

In article reveals some aspects of the state migration policy and the mechanical movement of the Ukrainian population in the 1990s.
Keywords: Migrations, State's Migration Policy, Ukrainians, USSR.

Міграція являє собою переміщення людей, етносів, їхніх частин або окремих представників, пов'язане зі зміною постійного місця проживання або з поверненням до нього. Розрізняють міграцію зовнішню (міжконтинентальну і внутрішньоконтинентальну), пов'язану з виїздом за кордон і внутрішню – переміщення в межах однієї країни. Міграція буває постійною, безповоротною (переміщення на постійне або довгострокове місце проживання), тимчасовою (переміщення на відносно короткий час), сезонною (щорічні пере-

міщення, пов'язані з роботою, кочова міграція) і маятниковою (щоденні поїздки на роботу за межі місця проживання). Всі ці види міграції притаманні для сучасної України. Спричиняючи перерозподіл населення, пов'язаний з розміщенням виробничих сил в різних економічних районах і населених пунктах різних типів, міграція веде до зміни соціально-професійного складу жителів цих територій.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі широкої джерельної бази виявити динаміку демографічних змін у

складі населення України, особливо українського етносу, в окреслений період, визначити вплив цих змін на економічний та соціальний розвиток незалежної України. Беручи до уваги складність і багатогранність теми, автор ставить відповідно до мети дослідження такі завдання: здійснити системний аналіз літератури та класифікацію джерел з проблеми; показати вплив державної демографічної політики на розвиток суспільно-політичних і соціально-економічних процесів та їхню роль і місце в демографічній ситуації на матеріалах України; проаналізувати механічний рух українського населення у 90-х роках ХХ століття.

Демографічні аспекти розбудови незалежної Української держави висвітлені в працях демографів, економістів, політологів, соціологів, економістів, істориків. Особливу групу становлять праці з питань міграції населення України, в яких розкрита суть міграційної політики держави та форми її інформаційного забезпечення. Ряд з них присвячені аналізу міграційних процесів в українському суспільстві. Політологічні аспекти проблеми висвітлені у дослідженні О. Г. Бабенка «Міграційна політика української держави на сучасному етапі». Особлива увага приділена висвітленню трьох питань: а) міжнародно-правові норми національного законодавства з питань міграції: проблема взаємодії, співіснування, адаптації; б) еміграція з України: причини, масштаби, наслідки; в) практика регулювання міграційних процесів [3].

Статті про демографічні реалії держави публікували в журналах, видавцями яких є органи державної влади, політичні партії, громадські організації. У 1996–2001 рр. вони в основному присвячувались питанням сім'ї та відтворення населення [9, с. 96–101; 17, с. 44–46; 24, с. 20–28], міграційним процесам [8, с. 24–25; 14, с. 18–22; 21, с. 46–50; 22, с. 45–72].

У ряді праць висвітлюються об'єктивні та суб'єктивні чинники соціальної міграції, особливості міграційних процесів в умовах соціальних змін, які відбулися в процесі розбудови громадянського суспільства в Україні [16; 26]. З урахуванням розвитку регіонального ринку дослідив вказану проблему О. В. Позняк у дисертації «Міграції населення в контексті розвитку регіонального ринку праці». Особлива увага приділена дослідженню таких аспектів як процес міграції, як компонент системи відтворення населення та робочої сили регіону; географія міграційних контактів населення України; міграційні процеси та якість робочої сили [23].

Значний документальний матеріал становить основу праці С. Ю. Аксьонової «Демографічні взаємозв'язки міграції населення України» [1]. У трьох розділах розглянуті принципи таких взаємозв'язків: а) міграція населення як складова системи демовідтворення; б) вплив міграції на вікову структуру населення; в) вплив міграції населення на його життєвий потенціал; г) зміни величини потенціалу населення під впливом міграційних процесів; д) демосоціальна характеристика. Принципове значення мають висновки про те, що склад населення за статтю, віком, освітою, професією, кваліфікацією, шлюбністю та іншими ознаками відіграє суттєву роль у розвитку та розміщенні продуктивних сил, формуванні соціальної структури. Міграція населення в більшій чи меншій мірі змінює його склад по всіх перелічених ознаках. Якісне чи кількісне неспівпадіння прибулих та вибулих може впливати на перспективну чисельність населення певного регіону, його структуру (вплив може бути прямим і опосередкованим).

Опубліковані й праці, в яких розглядаються аспекти впливу зовнішньої міграції в роки незалежності на зміни

складу населення України та її регіонів. Зокрема, у жовтні 1998 р. видано монографію «Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991–1996 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів». У першому та другому розділах містяться рекомендації щодо змістовної спрямованості та конкретних завдань наукового дослідження вказаної проблеми. У шостому та сьомому розділах визначені конкретні теми, які у першочерговому порядку доцільно розробляти: 1) етнічний аспект імміграції; 2) регіональні особливості імміграції; 3) місцеве населення й мігранти; 4) динаміка еміграції з України етнічних груп у 1991–1996 рр.; 5) динаміка еміграції по регіонах [5]. Демографічні аспекти відображені у дисертаціях про міграційні процеси в Україні у другій половині 1980–1990 рр. [1; 3; 20; 23].

С. Аксьонова розглядає міграцію населення як складову систему демовідтворення. Свої судження щодо цього вона сформулювала на основі аналізу типового матеріалу про статевовіковий склад мігрантів, вікову структуру міграційних контингентів, освітній рівень мігруючого населення. У кандидатській дисертації С. Д. Лучика «Формування продуктивної зайнятості населення в сільському господарстві», яка захищена в 1998 р., з урахуванням нових законодавчих і нормативних актів, розкриті основні фактори впливу на формування зайнятості населення в сільському господарстві; проаналізовані зміни у трудовому потенціалі внаслідок природного й механічного руху сільського населення у 1991–1997 рр. У дисертації Л. С. Волинець «Демографічна політика України в період становлення державності» головна увага приділена розгляду проблем: політика державних інститутів влади щодо вирішення демографічних проблем (політико-правовий аспект); соціально-демографічні проблеми в програмних документах; молода сім'я України як об'єкт демографічної політики [6]. Серед праць з проблем міграції переважають такі, в яких висвітлюються її етнічні аспекти [5]. Але в них не розкриваються соціально-професійні орієнтири з урахуванням місць проживання мігрантів.

У процесі розбудови Української держави міграційні процеси стають важливим об'єктом державного регулювання. Українська політична система до 1993 р. не мала ні нормативної бази, ні концепції міграційної політики з чітко виділеними цілями і задачами, ні системи органів державної влади, які адекватно відповідали сформованій після розпаду СРСР суспільно-політичній ситуації. Тому період з 1991 р. по 1993 р. характеризується нестабільністю в діяльності державних органів, які займалися вирішенням питань у сфері міграції та біженців; відсутністю цілеспрямованої візової політики; прозорістю державних кордонів, що призвело до різкого збільшення міграційних потоків як в Україну, так і через її територію, в тому числі потоків нелегальної міграції.

В Декларації про державний суверенітет (пункт 5 розділу II) було заявлено, що Україна регулює міграційні процеси [7]. До числа найбільш важливих законодавчих актів, що стосуються зовнішніх міграційних питань, відноситься Закон «Про громадянство України» (жовтень 1991 р.). Саме він відповідно до так званого «нульового» варіанту надав право на отримання українського громадянства всім, хто на момент його прийняття проживав в Україні. Законом також передбачено можливість отримання громадянства особами, які є вихідцями з України і повертаються на постійне проживання, але за умови, що вони не мають громадянства іншої держави. Доля переміщених осіб знайшла відображення у відповідному розділі Закону «Про реабілітацію жертв полі-

тичних репресій в Україні» (квітень 1991 р.). Відповідно до статті 4 цього Закону особам, які зазнали репресій, були вислані або депортовані тоталітарним режимом, а також їхнім нащадкам, серед інших громадянських прав гарантоване поновлення права на проживання в місцях, де вони проживали до переслідувань.

Поглиблення демографічної кризи зумовило формування законодавчо-нормативної бази вирішення демографічних проблем на державному рівні. В період з 1993 р. по 2000 р. було прийнято Конституцію України, яка включає в себе основні положення щодо правового статусу громадян України, іноземців та осіб без громадянства. Прийняті та діють закони, якими регулюються правові відносини у сферах громадянства, імміграції, в'їзду, виїзду, правового статусу іноземців, біженців [11; 12]. Відбувся розподіл функцій між державними органами, які займаються вирішенням вказаних питань. Для даного етапу також характерне різке перевищення еміграції над імміграцією. Відбувається, особливо в період 1997–2000 рр., різке зростання кількості громадян України, які виїхали з країни на заробітки, виникає величезний потік нелегальних українських трудових мігрантів у країни Європи, Америки, Росії.

Надзвичайно актуальною для України є проблема вдосконалення міграційної політики. Необхідність активного втручання урядових структур у перебіг міграційних процесів є очевидною, однак діяльність держави в жодному разі не повинна зводитися до заборонних заходів, наслідком яких може бути зростання нелегальної міграції та підвищення напруженості у суспільстві. Аналіз дотеперішньої структури державного регулювання міграційних процесів показав, що, незважаючи на досить невеликий термін її становлення, система у цілому сформувалася.

На початку 1990-х рр. значно змінилася географія зовнішньої міграції населення з України. До цього абсолютна більшість мігрантів виїжджала до Ізраїлю (причому, не тільки єврейське населення), Німеччини (представники різних етносів – українці, німці, євреї). Сполучених Штатів Америки, Канади, Австралії. Після проголошення незалежності України міграція у вказані країни не припинилася. Однак зростає кількість осіб, які, не прийнявши громадянства України, виїхали на постійне проживання до країн СНД. Треба зазначити, що серед емігрантів значну кількість становили українці. У 1991–1992 рр. з країни виїхало 10 тисяч українців, що становило 20% усіх емігрантів, а у 1993 р. українці серед них становили вже 30,6% [19, с. 57].

Протягом 1991–1993 р. з України вибуло 704545 чоловік, в тому числі до Росії – 56390 чоловік, Білорусі – 40035, Молдови – 35308, Казахстану – 21850, Узбекистану – 12759 [13, с. 100–105]. У вказані роки відбувся і приплив населення в Україну, переважно з Азербайджану, Вірменії, Грузії, Таджикистану та Російської Федерації. Це зумовлювалось війнами у Нагорному Карабасі, Абхазії, Чечні. Переважну більшість біженців становили члени змішаних сімей, громадяни, які пов'язані з Україною родинними зв'язками [25, с. 79].

Потоки мігрантів з більшості колишніх союзних республік формуються за рахунок мобільної частини досить обмежених контингентів (тих, хто має зв'язки з Україною – представників депортованих народів та етнічних українців – жертв політичних репресій і радянської політики перерозподілу населення, демобілізовані офіцери з російської армії – уродженці України – та члени їхніх сімей), що свідчить про вичерпність цих джерел формування притоку населення до країни.

У 1992–2000 рр. з Російської Федерації до України прибуло до 2 мільйонів чоловік. Причому щорічний обсяг прибуття в Україну перевищував чисельність вибулих до 20 тисяч. Серед прибулих були представники усіх вікових категорій. До 25 відсотків з них обрали місцем постійного проживання сільську місцевість. Серед переселенців значну кількість становили представники депортованих народів, так на середину 1993 р. повернулося майже 250 тисяч кримських татар [10, с. 3], близько 12 тисяч болгар, вірменів, греків [15, с. 45–51;]. У подальшому цей процес тривав і до 2000 р. в Україну повернулося понад 450 тисяч кримських татар. Абсолютна більшість з них поселилася у сільській місцевості Автономної Республіки Крим.

Своєрідно відбувалася внутрішня міграція. Зміни чисельності сільського населення у 1980–1990 рр. були безпосередньо пов'язані з природним і міграційним рухом населення, а також із перетвореннями сільських населених пунктів у міські. Проте основною причиною скорочення чисельності сільського населення у вказаний період був міграційний вплив його у міські поселення як в Україні, так і за її межі. Доля міграційного відтоку у загальному зменшенні сільського населення за ці роки становила 82% або 1,8 мільйона осіб. Міграції сприяла важка і ненормована праця у полі та на фермах, слабо розвинута інфраструктура. Питома вага працівників, зайнятих ручною працею у сільському господарстві у 1980 рр., становила до 65%. Дуже важкою і мало механізованою була жіноча праця. Праця жінок-тваринниць була механізована на 48,9%, а праця жінок, зайнятих у рослинництві – тільки на 3,1%. Це призвело до того, що серед мігрантів у віці 18–29 років понад дві третини становили жінки. Внаслідок цього виникла диспропорція між віковими категоріями жінок.

У подальшому характер внутрішньої міграції суттєво змінився. У першій половині 1990 рр. ще відбувалося масове переселення сільських жителів у міста. Однак змінилася суть причин цього процесу: на селі з'явилося безробіття і чимало сільських жителів, особливо молоді, сподівались одержати у містах постійну роботу. В цей же період певна частина сільських жителів змінювали місце проживання в межах регіону – переїхали на проживання в інші населені пункти, особливо в ті, де була можливість влаштуватися на постійну роботу. З середини 1990 рр. зменшився відтік сільського населення у міста і почалося не тільки повернення у сільські місцевості тих, хто в свій час виїхав, а й прибуття сюди на постійне проживання значної кількості громадян, не пов'язаних з аграрним сектором. Так, у Луганській області в 1995 р. виїхало із міст на постійне проживання у сільську місцевість близько 11 тисяч чоловік [17, с. 44–46]. У другій половині 1990 рр. ця тенденція поширилась на центральні та східні регіони. Це стало однією з причин зменшення чисельності населення у містах. Серед сільських мігрантів певну кількість становили жителі, які проживали у зоні Чорнобильської катастрофи. За даними на 1 січня 1999 р. питома вага молоді віком 15–28 років в загальній чисельності сільського населення України становила 17,1% (проти 21% в урбанізованій частині країни) або менше 2,8 мільйона осіб [4, с. 7–18].

В умовах економічних негараздів у містах, зокрема, зростання безробіття, по суті припинилась міграція сільського населення. З 1996 р. в Україні фактично сформувалась тенденція притоку міських жителів до сіл над зворотним потоком. У сучасних умовах відносно небагато молодих людей залишають село назавжди. Серед від'їжджаючих превалюють

дві категорії – це юнаки, які призиваються до армії та юнаки і дівчата, котрі вступили до вищих і середніх навчальних закладів та до профтехучилищ. Перші повертаються найчастіше через 1,5–2 роки, а інші – переважно через 5–6 років.

Отже, зовнішня і внутрішня міграція населення у 1990 рр. певною мірою впливала на динаміку змін його чисельності в Україні у цілому і в сільській місцевості, зокрема. Своєрідний характер носила міграція населення, яке було зайняте в аграрній сфері: до середини 1990 рр. вона характеризувалася масовим відтоком людей із сільської місцевості у міста, промислові регіони. У другій половині 1990 рр. спостерігався зворотний процес. Значно зменшився об'єм сільських мігрантів у міста й промислові райони, а чисельність громадян, які з міст переселялися на постійне проживання у сільські населені пункти і почали займатися сільськогосподарським виробництвом відповідно істотно зросла. У 1991–1995 рр. на постійне проживання у сільську місцевість прибуло 299300 осіб працездатних з міст [2]. Повернення людей до села тільки в певній мірі зумовлювалося змінами в економічних відносинах в аграрному секторі. У вказані роки основною причиною такого процесу стало погіршення життя в містах: затримка зарплати; проживання по дві-три сім'ї в одній квартирі; підвищення цін на комунальні послуги, продукти харчування тощо [18, с. 43].

У цілому, в 1990 рр. кількість населення у сільській місцевості України зменшилася майже на 2 мільйони 600 тисяч осіб – в середньому на 250 тисяч осіб за рік. За твердженням доктора економічних наук К. Якуби, демографічна історія українського селянства характеризується щорічним абсолютним зменшенням кількості та погіршенням його якісних параметрів. За 1913–2000 рр. чисельність сільських жителів скоротилася на 12,5 мільйона чоловік (з 28,4 мільйона в 1913 р. до 15,9 мільйона у 2000 р.) або на 44%, а питома вага їх у загальній кількості населення зменшилася в 2,5 рази і становила у 2000 р. 32%. Водночас небаченої швидкості набувають такі соціально негативні явища як старіння, захворюваність і смертність сільського населення, скорочення тривалості життя. Кожний третій селянин є пенсіонером за віком. Коефіцієнт смертності селян (кількість померлих у розрахунку на 1000 чоловік наявного населення) за 1970–1998 рр. у цілому по Україні збільшився в 1,8 раз. Зростання смертності відбувається в усіх вікових групах сільського населення.

Отже, вивчаючи документальні матеріали та дослідження вітчизняних учених, що базуються на аналізі кількісних зрушень у складі населення України, автором було виділено три етапи демографічної кризи. З'ясовано, що зміни в чисельності населення були спричинені механічним рухами, які призвели до поступового, але неминучого зменшення кількості як всього народу України, так і українського етносу, зокрема. Кількість емігрантів істотно перевищувала кількість тих, хто приїздив до України. Своєрідно відбувалася внутрішня міграція: у 1980–1990 рр. посилювались урбаністичні тенденції, які мали негативні наслідки для українського села.

1. Аксьонова С. Ю. Демографічні взаємозв'язки міграції населення України: Дис... канд. екон. наук: 08.09.01 / НАН України, Інститут економіки С. Ю. Аксьонова. – К., 1996. – 272 с.
2. Архів Міністерства аграрної політики України. – Матеріали головного управління продовольчих ресурсів 1996–1997. – Том 1. Відповідь на лист відділу з питань АПК, продовольства щодо розробки невідкладних заходів для гарантування продовольчої безпеки держави.
3. Бабенко О. Г. Міграційна політика української держави на сучасному етапі (політологічний аспект): Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / О. Г. Бабенко. – К., 1997. – 195 с.
4. Бюлетень Державного Комітету статистики України. – 1999. – № 1. – Січень. – С. 7–18.
5. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991–1996 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів / Укладник М. Шульга. – К.: Представництво МОМ в Україні, 1998. – 95 с.
6. Волинець Л. С. Демографічна політика України в період становлення державності: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова / Л. С. Волинець. – Одеса, 1997. – 149 с.
7. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – 31 липня. – С. 595–598.
8. Демографічна катастрофа // Український світ. – 1996. – № 4–6. – С. 24–25.
9. Демографічна катастрофа: де ж вихід? // Вітчизна. – 1996. – № 11–12. – С. 96–101.
10. Ємець О. Якою бути нашої міграційної політики? / О. Ємець // Політика і час. – 1994. – № 1. – С. 3.
11. Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 18. – С. 101.
12. Закон України «Про правовий статус іноземців» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 23. – С. 161.
13. Інформаційний бюлетень / Міністерство України у справах національностей, міграцій та культур. – К., 1995. – № 2. – С. 100–105.
14. Лакіза-Сачук Н. ...І демографічне виживання / Н. Лакіза-Сачук // Політика і час. – 1994. – № 4. – С. 18–22.
15. Малиновська О. Від аналізу до розробки концепції: особливості міграційної ситуації в Україні / О. Малиновська // Політика і час. – 1995. – № 10. – С. 45–51.
16. Малиновська О. А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні / О. А. Малиновська. – К., 1997. – Вип. 3: Соціальні стратегії. – 68 с.
17. Мельник С. Демографічна криза в Україні / С. Мельник // Україна: аспекти праці. – 1997. – № 1. – С. 44–46.
18. Мірко Н., Старостенко Г., Тарангул Л. Демографічні процеси в регіонах України / Н. Мірко, Г. Старостенко, Л. Тарангул // Розбудова держави. – 1998. – № 5/6. – С. 43.
19. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / В. І. Наулко. – К.: Головна спец. ред. літератури мовами націон. меншини України, 1998. – 80 с.
20. Основи державної міграції та етнополітики України. – К., 1994. – 47 с.
21. Петрова Т., Васильченко В. Міграційна політика держави та її інформаційне забезпечення / Т. Петрова, В. Васильченко // Україна: аспекти праці. – 1996. – № 6. – С. 46–50.
22. Піскун О., Прибиткова І., Волович В. Міграційна ситуація в Україні / О. Піскун, І. Прибиткова, В. Волович // Політична думка. – 1996. – № 3–4. – С. 45–72.
23. Позняк О. В. Міграції населення в контексті розвитку регіонального ринку праці: Дис... канд. екон. наук: 08.10.01 / НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України / О. В. Позняк. – К., 1996. – 223 с.
24. Старостенко Г. Ретроспективний регіональний аналіз відтворення населення України / Г. Старостенко // Регіональна економіка. – 1997. – № 1. – С. 20–28.
25. Топилин А. В. Межнациональные семьи и миграция: вопросы взаимовлияния / А. В. Топилин // Социс. – 1995. – № 7. – С. 79.
26. Шелюк О. В. Соціальна міграція в умовах трансформації суспільства: Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Таврійська державна агротехнічна академія / О. В. Шелюк. – Одеса, 1997. – 180 с.